

Romuald Szytk

Dzia³ spadku i zniesienie wspó³w³asności gospodarstwa rolnego

Umowy o dzia³ spadku i zniesienie wspó³w³asności nieruchomości, w tym gospodarstwa rolnego, w praktyce notarialnej występuj¹ w minimalnym zakresie. Z danych statystycznych za rok 2000 wynika, że na ogóln¹ ilośc 1.216.295 aktów notarialnych¹ sporz¹dzono zaledwie 4.386 umów o dzia³ spadku i zniesienie wspó³w³asności nieruchomości rolnych, co stanowi 0,36% ich ogólnej liczby. W tym samym okresie sporz¹dzono takze 10.819 aktów zawieraj¹cych dzia³ spadku i zniesienie wspó³w³asności innych nieruchomości, a ponadto 9.399 dotycz¹cych zniesienia wspó³w³asności innych praw maj¹tkowych. Z powo³anych danych wynika, że sporz¹dzono ³¹cznie 15.205 aktów notarialnych dotycz¹cych dzia³u spadku i zniesienia wspó³w³asności, co stanowi zaledwie 1,25% wszystkich czynności zawar¹tych w tej formie. Podobnie przedstawia³ się sytuacja w latach poprzednich. Sporadyczne analizy² dowodz¹, że dane statystyczne nie obejmuj¹

¹ Według danych zawartych w sprawozdaniu notariusza z czynności notarialnych za rok 2000 r., sporz¹dzonym przez Ministerstwo Sprawiedliwości, MS-Not 24.

² Bliżej T. S z a w ³ o s k i, Praktyka państwowych biur notarialnych w zakresie umów o dzia³ spadku i o zniesienie wspó³w³asności nieruchomości rolnych, Zeszyty Problemowo-Analityczne Ministerstwa Sprawiedliwości 1972, nr 23, s. 60 i nast.; a także R. S z t y k, Dzia³ spadku i zniesienie wspó³w³asności w praktyce notarialnej, Biuletyn Notarialny Ministerstwa Sprawiedliwości 1988, nr 7, s. 74-104; również A. O l e s z k o, Rola umów w stosunkach wiejskich w świetle praktyki s¹dowej i notarialnej, Warszawa 1988; t e n ż e, Umowy prawa spadkowego oraz maj¹ce zastosowanie w sprawach spadkowych w świetle praktyki s¹dowej i notarialnej, Warszawa 1989, s. 3 i nast. Autor wskazuje m.in. na skomplikowany charakter umownego dzia³u spadku.

innych czynności, jak na przykład zbycia udziału nieruchomości, doprowadzających do zniesienia współwłasności. Przeważnie sporządzano je przy mniejszej ilości podmiotów, a klasycznym przykładem jest sytuacja, gdy jeden z dwóch współwłaścicieli przenosi swój udział w nieruchomości rolnej na rzecz drugiego współwłaściciela. Podstawa prawna oświadczenia była zwykle nieodpłatna, chociaż zdarzały się sprzedaże udziałów.

W literaturze prawniczej wskazywano na uciążliwość tego rozwiązania prawnego, gdyż uniemożliwia ono dokonanie rozliczeń między współwłaścicielami. Problem ten jest nadal aktualny i poddawany okazjonalnej analizie. Taka potrzeba rodzi się w związku z wyrokiem Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 stycznia 2001 r. P4/99, wydanym w pełnym składzie, w przedmiocie zasad dziedziczenia gospodarstwa rolnego i wkładu gruntowego w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych, dotyczących spadków otwartych po dniu 14 lutego 2001 r.³ Trybunał Konstytucyjny stwierdził, że poniższe przepisy kodeksu cywilnego są niezgodne z art. 64 ust. 1 i 2 w związku z art. 21 ust. 1 i art. 31 ust. 3 Konstytucji, a mianowicie:

1) art. 1059 – mówiły o odrębnych zasadach obowiązujących przy dziedziczeniu z mocy ustawy gospodarstwa rolnego,

2) art. 1060 – stwierdzały, iż wnuki spadkodawcy, które w chwili otwarcia spadku odpowiadają warunkom przewidzianym w ustawie, dziedziczą gospodarstwo rolne także wówczas, gdy ich ojciec lub matka nie mogli gospodarstwa dziedziczyć z powodu braku przesłanek ustawowych; przepis ten stosowa się odpowiednio do dalszych zstępnych,

3) art. 1062 – traktowały o dziedziczeniu przez rodzeństwo spadkodawcy i zstępnych rodzeństwa w warunkach tam opisanych,

4) art. 1064 – przewidują delegację ustawową do wydania przez Radę Ministrów rozporządzenia określającego zasady ustalania przesłanek podmiotowych do dziedziczenia gospodarstwa rolnego, a także samego rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 12 grudnia 1990 r.⁴ w sprawie warunków dziedziczenia ustawowego gospodarstw rolnych,

5) art. 1087 – określają zasady dziedziczenia wkładu gruntowego w rolniczej spółdzielni produkcyjnej.

³ Dz.U. Nr 11, poz. 91.

⁴ Dz.U. Nr 89, poz. 519.

W niezwykle obszernym uzasadnieniu wyroku dokonano wszechstronnej wyk³adni historycznej i gramatycznej dotychczasowych zasad dziedziczenia gospodarstw rolnych. Na u¿ytek niniejszego opracowania nale¿y przede wszystkim uwzglêdniæ stwierdzenie, ¿e nie zosta³ zakwestionowany ¿aden dotychczasowy przepis dotycz¹cy dzia³u spadku. Za³o¿ono tak¿e, ¿e nie wyklucza to koniecznoœci zmiany w kierunku zapobiegienia nieracjonalnym podzia³om gospodarstw rolnych i wzmocnienia pozycji spadkobierców, którzy w nich pracowali. Zwrócono równie¿ uwagê, i¿ zasada równej ochrony prawa dziedziczenia nie oznacza równoœci praw spadkobierców. „Nierównoœæ” spadkobierców mo¿e byæ natomiast spowodowana koniecznoœci¹ realizacji okreœlonych celów gospodarczych. Jak s³uszenie stwierdzono w uzasadnieniu, ochrona praw dziedziczenia nie ma charakteru absolutnego i nie wyklucza ograniczenia wysokoœci sp³at nale¿nych od spadkobiercy nabywaj¹cego gospodarstwo rolne, jak na przyk³ad roz³o¿enia ich p³atnoœci w czasie.

Stworzenie preferencji dla spadkobierców pracuj¹cych w gospodarstwie spadkowym nie sprzeciwia siê zasadzie swobody podejmowania dzia³alnoœci gospodarczej. Nie mo¿na bowiem uznaæ za bezwzglêdnie obowi¹zuj¹c¹ zasadê, ¿e ochrona praw maj¹tkowych musi byæ uto¿samiana z równoœci¹ praw nabywanych w drodze dzia³u spadku. W konsekwencji promowanie jednego ze spadkobierców jako najbardziej predysponowanego mo¿e byæ osi¹gniête w wyniku odpowiedniej regulacji prawnej, obowi¹zuj¹cej przy zniesieniu wsp³w³asnoœci.

Powy¿sze stwierdzenie koresponduje z dyspozycj¹ art. 23 Konstytucji, uznaj¹c¹ gospodarstwo rodzinne za podstawê ustroju rolnego pañstwa. Zasada ta nie narusza postanowienia art. 21 traktuj¹cego o ochronie w³asnoœci i prawie dziedziczenia oraz art. 22 o wolnoœci dzia³alnoœci gospodarczej. Zagadnienia te wymagaj¹ odrêbnego omówienia.

W innym kontekœcie nale¿y oceniæ ustawê z dnia 15 wrzeœnia 2000 r. o grupach producentów rolnych i ich zwi¹zkach oraz o zmianie innych ustaw⁵. Przepisy ustawy okreœlaj¹ jedynie zasady organizowania siê producentów rolnych w grupy producentów i ich zwi¹zki oraz zasady i warunki udzielania ze œrodków publicznych pomocy finansowej zwi¹zanej z ich organizowaniem i funkcjonowaniem. Grupa producentów rolnych, w

⁵ Dz.U. Nr 88, poz. 983.

myśl art. 3 ust. 1 ustawy, prowadzi działalność jako przedsiębiorca mający osobowość prawną, w razie spełnienia warunków ustawowych. Definicja ta jest nieczytelna i dopiero na podstawie analizy dalszych przepisów ustawy można określić jej charakter prawny. Akt założycielski grupy stanowi podstawę wydania przez wojewodę decyzji administracyjnej o dokonaniu wpisu do rejestru grup, prowadzonego przez niego.

W chwili wydania przedmiotowego wyroku Trybunału Konstytucyjnego obrót gospodarstwami rolnymi w drodze czynności inter vivos nie podlega żadnym ograniczeniom, a w tym również w zakresie posiadania kwalifikacji rolniczych. Sytuacja ta ulega zmianie w ustawie z dnia 26 kwietnia 2001 r. o rentach strukturalnych w rolnictwie⁶, do której w sprawach nie uregulowanych stosuje się przepisy ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników. Prawo do renty strukturalnej przysuguje rolnikowi, który spełnia szcześnie warunki określone w art. 3 ust. 1 ustawy, a mianowicie:

– kobieta ukończyła 55 lat, lecz nie osiągnęła 60 lat, zaemczyzna ukończyła 60 lat, nie osiągnęła jednak 65 lat,

– osoby te podlegają ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu, określone-
mu w przepisach o ubezpieczeniu społecznym rolników, przez okres wy-
magany do uzyskania emerytury rolniczej, z chwilą ukończenia przez ko-
bietę 55 lat, a przez emczyznę 60 lat,

– prowadzenie nieprzerwanie działalności rolniczej w okresie 10 lat
bezpośrednio poprzedzających złożenie wniosku o rentę strukturalną i gdy
działalność ta była jedynym lub głównym Źródłem ich utrzymania,

– zaprzestanie prowadzenia działalności rolniczej,

– przekazanie gospodarstwa rolnego o szcziej powierzchni wynoszącej
co najmniej trzy hektary.

Warunek przekazania gospodarstwa rolnego spełnia się wówczas, jeżeli
grunty wchodzące w skład tego gospodarstwa zostały przekazane na po-
większenie jednego lub kilku gospodarstw już istniejących, z tym że po-
wierzchnia powiększonego gospodarstwa nie może być mniejsza niż 15 ha,
chyba że rozporządzenie Rady Ministrów określi mniejszą normę obsza-
rową.

⁶ Dz.U. Nr 52, poz. 539. Ustawa wchodzi w życie z dniem 1 stycznia 2002 r., art. 27 ustawy.

Umowa przekazania gospodarstwa rolnego powinna byæ sporz¹dzona w formie aktu notarialnego z osob¹ fizyczn¹, która spe³nia ³¹cznie następuj¹ce warunki: jest rolnikiem, posiada kwalifikacje rolnicze i nie ma ustalonego prawa do emerytury lub renty z ubezpieczenia spo³ecznego albo zaopatrzenia emerytalnego. Jednocześnie ustawodawca w art. 8 ust. 2 definiuje kwalifikacje rolnicze osoby fizycznej. Postanawia, że posiada je osoba fizyczna, która:

- uzyska³a zasadnicze, średnie albo wyższe wykszta³cenie rolnicze lub ekonomiczne o specjalnooci przydatnej do prowadzenia dzia³alnooci rolniczej, lub
- prowadzi dzia³alnooæ rolnicz¹ co najmniej 5 lat.

Przepis ten jest nieprecyzyjny, jako że nie okreðla specjalnooci wykszta³cenia ekonomicznego przydatnej do dzia³alnooci rolniczej. Nie przewiduje siê wydania rozporz¹dzaniu wykonawczego precyzuj¹cego kierunek ukoñczonych studiów wyższych. Mo¿na oczekiwaæ, że zostanie to bli¿ej okreðlone w zapowiedzianym art. 20 ust. 2 ustawy rozporz¹dzeniu ministra w³asnooci do spraw rozwoju wsi, w czêoci dotycz¹cej dokumentowania przekazania gospodarstwa rolnego. W ten sposób uniknie siê trudnooci interpretacyjnych, jakie istnia³y w okresie obowi¹zywania wymogów posiadania kwalifikacji rolnych, tzn. ukoñczenia okreðlonej szko³y⁷.

Umowa o przekazaniu gospodarstwa rolnego mo¿e byæ zawarta z osob¹ praw¹ albo jednostk¹ organizacyjn¹ nie posiadaj¹c¹ osobowooci prawnej, je¿eli dzia³alnooæ rolnicza nale¿y do zakresu ich dzia³ania.

Niezale¿nie od tego, na wniosek rolnika, który nie ma mo¿liwooci przekazania ca³ooci lub czêoci gospodarstwa rolnego w drodze umowy, wskazane we wniosku nieruchomooci wchodzi¹ce w sk³ad gospodarstwa rolnego przejmuje siê nieodp³atnie na w³asnooæ Skarbu Pañstwa. Przejêcie następuje w drodze decyzji Prezesa Agencji W³asnooci Rolnej Skarbu Pañstwa.

⁷ Nieprecyzyjne okreðlenie kwalifikacji rolnych, tzw. teoretycznych, by³o równie¿ unormowane w § 1 cytowanego rozporz¹dzenia Rady Ministrów z dnia 12 grudnia 1990 r., zob. przypis 3. Nale¿y przy tym zaakcentowaæ nadal aktualne pogl¹dy A. K l e i n a, Elementy stosunku prawnego prawa rzeczowego, Wroc³aw 1976, wyrażone w rozdziale III o stosunkach wspó³w³asnooci i stosunkach prawnych miêdzy wspó³w³asnoociami. Stosunek ten, jak zauwa¿a autor, jest stosunkiem prawnym wielostronnym, powsta³ym na bazie okreðlonego stosunku prawnego w³asnooci. Dlatego ka¿da ze stron jest uprawniona i równocześnie zobowi¹zana.

Na własność Skarbu Państwa mog¹ być przejęte wy³¹cznie nieruchomości wolne od obci¹żeń, z wyj¹tkiem s³u¹łebności gruntowych. W myśl postanowień art. 10 ustawy, warunek zaprzestania dział³alności rolniczej występuje wtedy, jeżeli po przekazaniu gospodarstwa rolnego, uprawniony do renty strukturalnej i jego ma³żonek nie s¹ w³o³ścicielami (wspó³w³o³ścicielami) lub posiadaczami dział³ki gruntu podlegaj¹cej podatkowi rolnemu oraz nie prowadz¹ dział³u specjalnego, w rozumieniu przepisów o podatku dochodowym od osób fizycznych, z wyj¹tkiem prowadzenia pasiek. Renty strukturalne ustala w drodze decyzji Prezes Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Spo³ecznego i wyp³aca świadczenia z tego tytu³u. Za sporz¹dzenie aktu notarialnego umowy darowizny lub do¹żywocia, w zwi¹zku z przekazaniem gospodarstwa rolnego na podstawie postanowienia Prezesa Kasy, pobiera się op³atę sta³¹ w wysokości określonej przez Ministra Sprawiedliwości dla potrzeb ustawy o ubezpieczeniu spo³ecznym rolników.

Wprowadzenie nowych zasad obrotu nieruchomościami rolnymi w powo³anej ustawie w zakresie wymogu posiadania kwalifikacji rolniczych jest zbieżne z projektem ustawy o gospodarstwie rodzinnym.

Powracaj¹c zaed³o wyroku Trybuna³u Konstytucyjnego i utraty mocy prawnej przepisów o szczególnych warunkach dziedziczenia gospodarstwa rolnego, nale¹ży stwierdzić, że straci swe znaczenie definicja gospodarstwa rolnego przewidziana w art. 1058 k.c. Gospodarstwo rolne nale¹ży bowiem traktować jako kategorię względn³e pojęcie prawne na u¹zytek prawa cywilnego i w zakresie uregulowanym w art. 55³ k.c.⁸ Domniemywać możemy, że w przysz³ym rozwi¹zaniu prawnym obowi¹zywać będzie jedna definicja gospodarstwa rolnego i nieruchomości rolnej, przewidziana w art. 46¹ k.c.

Nale¹ży przy tym zauwa¹żyć, że polski system dziedziczenia gospodarstw rolnych posiada odmienny charakter ni¹ż uregulowania istniej¹ce w Europie Zachodniej. W literaturze podkreśla się⁹ istnienie dwóch systemów: germańskiego i romańskiego. W pierwszym z nich dokonuje się wyboru jednego spadkobiercy uprawnionego do nabycia gospodarstwa rolnego. Na-

⁸ S. Wójcik, Nowe regulacje – nowe problemy i w¹tpliwości, Rejent 1999, nr 8, s. 169.

⁹ A. Lichorowicz, O nowy kształt zasad obrotu nieruchomościami rolnymi w kodeksie cywilnym, Rejent 1997, nr 6, s. 41 i nast. Autor du¹żo uwagi poświęca nieracjonalnym podziałom gospodarstw rolnych i braku kontroli przy umownych dział³ach spadkowych, dokonywanych przed notariuszem.

k³ada siê na niego okreœlone obowi¹zki wobec pozosta³ych spadkobierc³w, nie nabywaj¹cych prawa do gospodarstwa rolnego.

Natomiast w modelu romañskim nie wystêpuj¹ zasady doboru spadkobiercy. Obowi¹zuj¹ ogólne zasady prawa spadkowego, a nabywca gospodarstwa zostaje wytypowany w dziale spadku. Przyjmuje siê, ¿e powinien nim byæ spadkobierca posiadaj¹cy najlepsze kwalifikacje do prowadzenia gospodarstwa rolnego. W ten sposób ogranicza siê do minimum podzia³ fizyczny gospodarstwa spadkowego. Uwa¿a siê, ¿e zastosowanie osobnych kryteriów dla gospodarstw rolnych w zale¿noœci od ich wielkoœci i wprowadzenie ustawowego minimum obszarowego jest ekonomicznie uzasadnione.

Odrêbnym zagadnieniem podniesionym w uzasadnieniu wyroku jest zajêcie stanowiska w sprawie przepis³w zakwestionowanych przez wnioskodawc³w, nie objêtych sentencj¹ wyroku i uznanych za niezgodne z Konstytucj¹. Poza sfer¹ zainteresowañ pozostawiono kwestiê krêgu os³b uprawnionych do zachowku na mocy art. 1082 k.c.

Kompromisowo rozwi¹zано wyj¹tkowo trudny problem przepis³w miêdzyczasowych. Jako kryterium obowi¹zywania nowych zasad dziedziczenia przyjêto datê otwarcia spadku. Stwierdzenie niezgodnoœci cytowanych przepis³w z Konstytucj¹ odnosi siê tylko do spraw spadkowych otwartych po dniu ogłoszenia wyroku w Dzienniku Ustaw, jako chwili wejœcia ich w ¿ycie, zgodnie z zasad¹ przewidzian¹ w art. 190 ust. 3 Konstytucji.

Jednocześnie wy³¹cza siê mo¿liwoœæ ponownego orzekania w sprawach zakoñczonych postanowieniem o stwierdzeniu nabycia spadku. Stwierdza siê przy tym, ¿e w ¿adnym przypadku podstawa odmowy zastosowania przez s¹d przepis³w ustawowych, obowi¹zuj¹cych w dniu otwarcia spadku, nie mo¿e byæ uznana jako zasada bezpoœredniego stosowania Konstytucji. Stwierdzenie niezgodnoœci przepis³w z Konstytucj¹ nale¿y do wy³¹czonej kompetencji Trybuna³u Konstytucyjnego.

W wyroku Trybuna³u Konstytucyjnego odmiennie potraktowano niezgodnoœæ z Konstytucj¹ przepisu art. 1063 k.c. Przepis ten w brzmieniu do dnia 6 kwietnia 1982 r.¹⁰ przewidywa³, ¿e gospodarstwo rolne lub wk³ad

¹⁰ W brzmieniu obowi¹zuj¹cym do czasu nowelizacji wprowadzonej art. 1 pkt 17 ustawy z dnia 26 marca 1982 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz o uchyleniu ustawy o uregulowaniu w³asnoœci gospodarstw rolnych, Dz.U. Nr 11, poz. 81.

gruntowy w rolniczej spółdzielni produkcyjnej przypadają Skarbowi Państwa także wtedy, jeżeli nie jest on powołany z mocy ustawy do dziedziczenia całości spadku. Jak słusznie zauważono, dziedziczenie Skarbu Państwa nie jest objęte konstytucyjną gwarancją prawa do dziedziczenia. Skarb Państwa może dziedziczyć na zasadach ogólnych, określonych w art. 935 § 3 k.c., w razie braku małżonka spadkodawcy i krewnych powołanych do dziedziczenia z ustawy. Zasada ta odnosi się zatem do spadków otwartych w okresie przed wejściem w życie wyroku Trybunału Konstytucyjnego.

Niezgodność z Konstytucją rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 12 grudnia 1990 r. w sprawie warunków dziedziczenia ustawowego gospodarstw rolnych wynika z niezgodności przepisów regulujących zasady dziedziczenia. Niezgodność ta powoduje także utratę mocy prawnej przepisów wykonawczych, wydanych na ich podstawie.

Umowny dział spadku i umowne zniesienie współwłasności gospodarstwa rolnego

Umowny dział spadku gospodarstwa rolnego będzie sporządzany zarówno na podstawie postanowienia o stwierdzenie nabycia spadku wydanego do chwili obowiązywania wyroku Trybunału Konstytucyjnego, to jest do dnia 14 lutego 2001 r., jak również po tym terminie. Sama zasada działu spadku wywodzi się z dyspozycji art. 1037 § 1 k.c., postanawiającego, że może on nastąpić na mocy umowy między wszystkimi spadkobiercami, bądź na mocy orzeczenia sądu na żądanie któregośkolwiek ze spadkobierców. Dział spadku gospodarstwa rolnego powinien być dokonany w formie aktu notarialnego (art. 1037 § 2 k.c.). Przy umowie działu spadku muszą uczestniczyć wszyscy spadkobiercy gospodarstwa rolnego lub ich następcy prawni, w razie zbycia jego udziału na osoby trzecie. Mogą także uczestniczyć pozostali spadkobiercy, którzy dziedziczą na zasadach ogólnych. Grupa spadkobierców nie będzie w obu przypadkach identyczna. Nie wszyscy spadkobiercy, którzy nabyli spadek na zasadach ogólnych, będą jednocześnie spadkobiercami gospodarstwa rolnego. Inaczej należy odnieść się do postanowień sądowych o stwierdzenie nabycia spadku, dotyczących spadków otwartych od chwili obowiązywania wyroku Trybunału Konstytucyjnego. Wówczas do dziedziczenia będą powołani wszyscy spadkobiercy ustawowi.

W pozytywnych normach prawnych nie jest natomiast przewidziane *expressis verbis* umowne zniesienie wspó³w³asnoœci. Dopuszczalnoœæ sporz¹dzenia umowy mo² na wywieœæz wyk³adni gramatycznej dyspozycji art. 212 § 1 k.c., który postanawia, *æ*: „Je²eli zniesienie wspó³w³asnoœci nastêpuje na mocy orzeczenia s¹du...” Wynika st¹d, *æ* mo²e ono nast¹piæ równie² na podstawie umowy. Mo²liwoœæ taka wywodzi siê równie² z brzmienia art. 198 k.c., przewiduj¹cego, *æ* ka²dy wspó³w³aaœciciel mo²e rozporz¹dzaæ swoim udzia³em bez zgody pozosta³ych wspó³w³aaœcicieli.

W przepisach proceduralnych przewiduje siê tak²e, *æ* w toku postêpowania s¹dowego na zasadzie art. 622 § 1 k.p.c. mo²e nast¹piæ zawarcie ugody w formie umowy. S¹d mo²e równie² zasugerowaæ wspó³w³aaœcicielom sporz¹dzenie umowy notarialnej. Po jej zawarciu postêpowanie s¹dowe zostanie umorzona. Jest to szczególnie wskazane, gdy strony chc¹ zgodnie dokonaæ podzia³u, a stan prawny nieruchomości jest wysoce skomplikowany. Szczególnie wtedy jest to wskazane, gdy wspó³w³aaœciele zamieszcza¹ dodatkowe klauzule, dotycz¹ce na przyk³ad ustanowienia s³u²ebnoœci mieszkania lub innych powtarzaj¹cych siê œwiadcze³ do²zywotnich (prawa do²zywocia).

Dzia³ spadku i zniesienie wspó³w³asnoœci mo²e byæ czêœciowe i ograniczone tylko do gospodarstwa rolnego. Natomiast s¹dowy dzia³ spadku w myœl art. 1038 § 1 k.c., powinien z zasady obejmowaæ ca³y spadek, a jedynie z wa²nych powodów mo²e byæ ograniczony do jego czêœci.

Sporz¹dzenie umowy nastêpuje z suwerennej inicjatywy wszystkich wspó³w³aaœcicieli. Musz¹ byæ jednak spe³nione wszystkie wymogi ustawowe, obowi¹zuj¹ce przy sporz¹dzeniu tego rodzaju czynnoœci prawnej. Podlega ona ogólnym przepisom kodeksu cywilnego w zakresie zdolnoœci do czynnoœci prawnej i wad œwiadczenia woli. Przes¹dza o tym równie² postanowienie art. 1045 k.c. Przepis ten zawiera jedynie odmianê definicji uchylania siê od skutków prawnych umowy o dzia³ spadku, zawartej pod wp³ywem b³êdu (art. 84 § 1 k.c.). Umowa zniesienia wspó³w³asnoœci gospodarstwa rolnego musi byæ tak²e sporz¹dzona w formie aktu notarialnego (art. 158 k.c.).

Zasada swobody umów rozstrzyga o tym, *æ* strony bêd¹ samoistnie i w sposób dowolny kszt³towaæ wzajemne prawa i obowi¹zki. Nie s¹ bowiem obowi¹zane do przestrzegania ogranicze³ w zakresie podzia³u gospodarstwa rolnego i okreœlenia wysokoœci ewentualnych sp³at. We w³asnym

zakresie dokonuj¹ także wyboru ze swego grona kandydata na nabywcę, który nie musi odpowiadać szczególnym predyspozycjom i warunkom przewidzianym w ustawie.

W tym zakresie notariusz nie ma obowi¹zku i nie jest w³adny wyegzekwowa^æ obowi¹zuj¹cych zasad przewidzianych w art. 211 k.c. przy podziale gospodarstwa in natura. Mo²że on jedynie zwrócić stronom uwag^ê na t¹ regulacj^ê prawn¹. Musi jednak, w myśl art. 80 § 2 prawa o notariacie, czuwa^æ nad zabezpieczeniem praw i s³usznych interesów stron. Zgodne o⁰wiadczenie woli stron nie narusza obowi¹zuj¹cego prawa i nie mo²że stanowia^æ podstawy odmowy dokonania czynno⁰ci notarialnej. Zamieszczenie jakiegokolwiek tre⁰ci o⁰wiadcze⁰ń poucza¹jących strony o konieczno⁰ci stosowania przepisów o podziale gospodarstwa rolnego i ustalania wysoko⁰ci sp³at nie rodzi ¹adnych skutków prawnych¹¹. Nie ma wi^êc uzasadnionej potrzeby zamieszczania ich w akcie notarialnym. W razie podzia³u gospodarstwa nale²ż¹cego do spadku stosuje si^ê odpowiednio, zgodnie z art. 1070 k.c., przepisy dotycz¹ce zniesienia wspó³w³asno⁰ci. Natomiast je²żeli zniesienie wspó³w³asno⁰ci przez podzia³by³oby sprzeczne z zasadami prawid³owej gospodarki, s¹d przyzna gospodarstwo temu w³a⁰ccielowi, na którego wyra²ż¹ zgod^ê wszyscy wspó³w³a⁰cciele (art. 213 k.c.).

W zwi¹zku z tym mo²żna krytycznie odnie^æ si^ê do dalszego obowi¹-zywania jakichkolwiek ogranicze⁰ń i nakazów ustawowych. Wszelkie regulacje ustawowe, ogranicza¹jące dowolne kształtowanie wzajemnych stosunków prawnych, nie b^êd¹ przez strony honorowane. Mog¹ by^æone jedynie dobrowolnie akceptowane. Notariusz b^êdzie mia³ mo²żliwo⁰æ wyegzekwowania tych obowi¹zków, je²żeli nakaz b^êdzie mia³ rang^ê normy ustawowej i okre⁰dzi tryb post^êpowania, który wymusi wol^ê ustawodawcy.

Konstrukcja umowy notarialnej jest ró²norodna i w zasadzie uzale²żniona od indywidualnej praktyki notariusza. W dominuj¹cej cz^êci ogranicza si^ê ona tylko do dzia³u samego gospodarstwa rolnego. Wyst^êpuj¹ przy tym

¹¹ S. D m o w s k i, Umowa o zniesienie wspó³w³asno⁰ci nieruchomości i o dzia³ spadku obejmuj¹cego nieruchomo⁰æ, [w:] S. R u d n i c k i, Prawo obrotu nieruchomo⁰sciami, wyd. 4, Warszawa 2001, s. 605, uwa²ża, ²e notariusz powinien zwrócić stronom uwag^ê na konieczno⁰æ przestrzegania zasady okre⁰dzonej w art. 211 k.c.; A. O l e s z k o, Umowy prawa spadkowego..., uwa²ża, ²e strony mog¹ samodzielnie okre⁰da^æ wysoko⁰æ sp³aty i notariusz powinien uwzgl^êdnie^æ swobod^ê stron, ale pod warunkiem, ²e nie zostan¹ naruszone w sposób ra²cy obowi¹zuj¹ce przepisy i zasady wspó³życia spo³ecznego.

różnorodne rozwi¹zania prawne przy podziale kilku nieruchomości rolnych wchodz¹cych w sk³ad gospodarstwa rolnego. Niektóre z nich przyznane s¹ na wy³iczn¹ w³asnoœæ jednego ze wspó³w³ascieli, zaepozosta³e nieruchomości s¹ nadal przedmiotem wspó³w³asnoœci w tych samych udzia³ach względnie na nowo okreœlonych. Umowy nie zawieraj¹ natomiast wszystkich elementów dzia³u spadku, a w tym rozliczenia masy spadkowej i ustalenia wysokoœci sp³at. Niekiedy zamieszczane s¹ dodatkowe stwierdzenia, dotycz¹ce na przyk³ad ustanowienia prawa do¿ywocia, które w zasadzie powinno byæ ujawnione w ksiêdze wieczystej, co zabezpiecza je w wiêkszym rozmiarze.

Jak ju¿ wspomniano, do dzia³u spadku lub zniesienia wspó³w³asnoœci dochodzi przede wszystkim w wyniku kumulacji udzia³ów w gospodarstwie rolnym. W zwi¹zku z tym istnieje potrzeba podkreœlenia ró¿nicy miêdzy tymi czynnoœciami. Upraszczaj¹c zagadnienie, nale¿y stwierdziæ, ¿e:

1) przy dziale spadku nastêpuje rozliczenie miêdzy spadkobiercami i ukszta³towanie odpowiedzialnoœci za d³ugi spadkowe (art. 688 w zwi¹zku z art. 618 § 3 k.p.c.),

2) przy zbyciu spadku w gospodarstwie rolnym nastêpuje miêdzy stronami rozliczenie przewidziane w art. 1054 k.c.¹²

Nale¿y przy tym mieæ na uwadze postanowienia art. 1036 k.c., mów¹ce o koniecznoœci uzyskania zgody pozosta³ych spadkobierców przy rozporz¹daniu udzia³em w przedmiotach nale¿¹cych do spadku. Bezskutecznoœæ tego rozporz¹dzenia ma charakter względn¹ i obowi¹zuje tylko wtedy, gdy narusza uprawnienia pozosta³ych spadkobierców przy dziale spadku. Takie stanowisko zosta³o wyra¿one miêdzy innymi w nie publikowanym uzasadnieniu S¹du Najwy¿szego z dnia 1 grudnia 2000 r. V CKN 1298/2000.

Wymienione czynnoœci wystêpuj¹ zwykle przy sporz¹dzeniu umów przenosz¹cych w³asnoœæ gospodarstw rolnych na podstawie ustawy z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu spo³ecznym rolników. Jest to spowodowa-

¹² E. D r o z d, Z problematyki zbycia spadku obejmuj¹cego gospodarstwo rolne, Krakowskie Studia Prawnicze, rok XIX, Wroc³aw 1986, s. 57 i nast. W opracowaniu bardzo szczegó³owo omówiono zasady obowi¹zuj¹ce przy zbyciu spadku, przewidziane w art. 1051. Zwrócono równie¿ uwagê na ograniczenia w rozporz¹dzeniu poszczególnym przedmiotem wchodz¹czym w sk³ad spadku, przewidziane w art. 1036 k.c.

ne między innymi tym, że umowy dzia³u spadku lub zniesienia wspó³w³asności nie korzystają z ulgowej stawki notarialnej. Przys³uguje ona, w myśl art. 57 ustawy, od umowy z następc¹, umowy darowizny lub dożywocia, sporz¹dzonej w zwi¹zku z zaprzestaniem prowadzenia dzia³alności rolniczej przez rolnika. Umowy te mog¹ występowaæ zarówno samoistnie, jak i³¹cznie. Jednakże w ka¹dym przypadku umowê zniesienia wspó³w³asności, która powsta³a w wyniku dziedziczenia, musi poprzedzaæ dzia³u spadku. Czynnoææ między spadkobiercami mo¹że ograniczaæ siê jedynie do dzia³u spadku.

W judykaturze dopuszczalnoææ³¹czenia w jednej sprawie dzia³u spadku i zniesienia wspó³w³asności pocz¹tkowo spotyka³a siê z krytycznym stanowiskiem. Dopiero w pó¹Źniejszym czasie zosta³a zaakceptowana i jest aktualnie powszechnie obowi¹zuj¹ca¹³.

Zawsze jednak nale¹ży ustalaæ Źród³o powstania wspó³w³asności w celu odpowiedniego zredagowania aktu notarialnego. W literaturze wykszt³aci³ siê pogl¹d, że w razie nabycia przez spadkobiercê w wyniku dzia³u spadku wiêcej ni¹ż wynosi jego udzia³, stosuje siê do niego przepisy o obrocie nieruchomoæciami¹⁴. Koncepcja ta by³a pó¹Źniej stosowana przy ocenie nabycia w³asności nieruchomości przez cudzoziemca ponad jego udzia³. Zajmowano mianowicie stanowisko, że dzia³aj¹ w tej mierze przepisy o obrocie nieruchomoæciami, równie¹ż w przedmiocie uzyskania wymaganego zezwolenia na nabycie nieruchomości przez cudzoziemca.

Przepisy kodeksu cywilnego nie przewiduj¹, by w dziale spadku uwzglêdniaæ wolê testatora w zakresie nabycia gospodarstwa rolnego, wchodz¹cego w sk³ad masy spadkowej, przez okre¹danego spadkobiercê in natura, w razie powo³ania do dziedziczenia wiêkszej liczby spadkobierców. Wskazanie spadkobiercy, który ma obj¹æ gospodarstwo rolne, nie posiada sankcji

¹³ R. Moszyński, J. Polickiewicz, *Dzia³y spadkowe*, wyd. 2, Warszawa 1961, s. 22. Dla przyk³adu nale¹ży powo³aaæ orzeczenie S¹du Najwy¹szego z dnia 4 pa¹Ździernika 1949 r. C 1111/49, PN 1950, nr 3-4 i z dnia 20 wrzeœnia 1949 r. C 1264/49, PiP 1950, nr 3, w których zajêto stanowisko o niedopuszczalnoæci³¹czenia w jednej sprawie dzia³u spadku i zniesienia wspó³w³asności. Orzeczenie SN z dnia 27 lutego 1951 r. C 411/50, OSN 1953, z. 2, poz. 33, PiP 1951, nr 11, s. 155, zapocz¹tkowa³o odmienne stanowisko o mo¹liwoæci³¹czenia i³¹cznego rozpoznawania w jednej sprawie dzia³u spadku i zniesienia wspó³w³asności. Jest ono obecnie powszechnie obowi¹zuj¹ce.

¹⁴ R. Moszyński, J. Polickiewicz, op. cit., s. 23; a tak¹że S. Breyer, *Obrót nieruchomoæciami rolnymi*, PiP 1958, nr 2, s. 226-240.

prawnej przymusu wykonania woli testatora. Tak¹ moŹliwoœæ stwarza natomiast zapis gospodarstwa rolnego. JednakŹe naleŹy mieæ tu na uwadze ograniczenie podzia³u gospodarstwa rolnego, z konsekwencjami okreœdonymi w § 2 art. 1067 k.c.¹⁵

Do podzia³u nieruchomości rolnej, która by³a objęta wspólnoœci¹ ustawow¹, stosuje siê przepisy art. 213-219 k.c., a nie przepisy dotycz¹ce dziedziczenia gospodarstw rolnych. Wynika to z wyk³adni gramatycznej art. 46 kodeksu rodzinnego i opiekuñczego, nakazuj¹cego stosowanie do podzia³u maj¹tku wspólnego przepisów o dziale spadku, jednakŹe art. 1035 k.c. odsy³a do odpowiedniego stosowania przepisów o wspó³w³asnoœci w czêœciach u³amkowych. W przypadku œmierci jednego z ma³Źonków dopuszcza siê moŹliwoœæ sporz¹dzenia umowy przewiduj¹cej zarówno podzia³ maj¹tku wspólnego, jak równieŹ dzia³ spadku po zmar³ym ma³Źonku. Czynnoœæ ta moŹe byæ ograniczona do podzia³u gospodarstwa rolnego. Z kolei w przypadku podzia³u gospodarstwa spadkowego (art. 1070 k.c.) stosuje siê odpowiednio przepisy o podziale gospodarstw przy zniesieniu wspó³w³asnoœci. Zgodnie z pogl¹dem wyrażonym w judykaturze, przepis art. 5 k.c. nie moŹe stanowiaæ podstawy obniŹenia sp³aty lub dop³aty naleŹnej jednemu z ma³Źonków wzglêdnie jego nastêpcom prawnym w wyniku podzia³u maj¹tku wspólnego po ustaniu wspólnoœci maj¹tkowej miêdzy ma³Źonkami¹⁶.

Rodzinne gospodarstwo rolne

Przed wejœciem w Źycie Konstytucji opracowano projekt ustawy wed³ug wersji z 1995 r. o rodzinnym gospodarstwie rolnym¹⁷. W zwi¹zku z

¹⁵ B. Kordasiewicz, Testamentowe dziedziczenie gospodarstw rolnych, Ossolineum 1978, s. 173 i nast., uwaŹa, Źe nie ma moŹliwoœci powo³ania do dziedziczenia obejmuj¹cego gospodarstwo rolne kilku spadkobierców ze wskazaniem, który ma obj¹æ gospodarstwo. Tak¹ moŹliwoœæ stwarza ustanowiony zapis w testamencie. Z³oŹonoœæ problemu spowodowa³a, iŹ S¹d NajwyŹszy podj¹³ uchwa³ê Ca³ej Izby Cywilnej w dniu 27 lutego 1960 r. I Co 34/59, OSN 1960, z. 2, poz. 31, zawieraj¹c¹ wytyczne wymiaru sprawiedliwoœci i praktyki s¹dowej przy podziale nieruchomości rolnej.

¹⁶ Teza postanowienia SN z dnia 6 marca 1968 r. III CRM 11/68, OSNCP 1969, z. 2, poz. 29. A takŹe z dnia 6 stycznia 2000 r. I CKN 320/98, OSN 2000, nr 7/8, poz. 133.

¹⁷ A. Lichorowicz, Status prawny gospodarstw rodzinnych w ustawodawstwie krajów Europy Zachodniej, Bia³ystok 2000, bliŹej omawia pojęcie rodzinnego gospodarstwa rolnego w ustawodawstwie Unii Europejskiej.

tym nie jest on odpowiednio skorelowany z zasadami konstytucyjnymi. Nie uwzględnia także postanowień wyroku Trybunału Konstytucyjnego o uznaniu za niezgodną z Konstytucją zasadę dziedziczenia gospodarstw rolnych, przewidzianą w kodeksie cywilnym. Koncentruje natomiast swoją uwagę na umowach międzynarodowych zawartych przez Polskę, a w tym w szczególności na Umowie Europejskiej z dnia 16 grudnia 1991 r. i dyrektywach nr 159, 160, 161 Rady Wspólnot Europejskich z dnia 17 kwietnia 1972 r. w sprawach reformy strukturalnej rolnictwa oraz rozporządzeniach tejże Rady nr 2328 z dnia 15 lipca 1991 r., nr 3669 z dnia 22 grudnia 1993 r. i nr 2843 z dnia 21 listopada 1984 r. Wszystkie one dotyczą polepszenia struktur rolnych. Zasada integracji rodzinnych gospodarstw rolnych z tymi przepisami jest wyraźna i ciążąca na ogólnej konstrukcji projektu ustawy. W art. 1 przyjmuje się, że rodzinne gospodarstwo rolne, oparte na chłopskiej własności rolniczej, stanowi podstawę ustroju prawnego rolnictwa. Korzysta ono z pomocy środków publicznych i jest otoczone uprzywilejowaną pomocą państwa i instytucji publicznych. Tak samo uprzywilejowaną pomocą otoczone będą również „ulepszane gospodarstwa rolne”. W art. 4 postanawia się, że młodemu rolnikowi do lat 40, rozpoczynającemu po raz pierwszy prowadzenie rodzinnego gospodarstwa rolnego, przysuguje jednorazową pomoc państwa na jego urządzenie. Ustawodawca proponuje szereg nowych rozwiązań. Wprowadza samodzielnie definicję rodzinnego gospodarstwa rolnego, do którego nie mają zastosowania postanowienia art. 55³ k.c. Przewidziano także dla państwa prawo pierwokupu chłopskiej własności rolniczej.

Definicja rodzinnego gospodarstwa rolnego zawarta jest w art. 12 projektu ustawy, a w jej myśl jest to prowadzone indywidualnie gospodarstwo rolne, które jednocześnie spełnia następujące warunki:

1) jest prowadzone przez rolnika, będącego głową rodziny i szefem gospodarstwa rolnego, posiadającego średnie wykształcenie rolnicze, dla którego praca w tym gospodarstwie stanowi wyśiżczone białe zatrudnienie i dominujące Źródło dochodu;

2) posiada odpowiednią wielkość obszarow, zapewniając rolnikowi i członkom jego rodziny pełne zatrudnienie w wymiarze określonej jednostki pracy ludzkiej. Maksymalna norma obszarowa stanowi pięciokrotnie normę minimalną, nie więcej jednak niż 100 hektarów;

3) oparte jest na pracy w³asnej prowadz¹cego rolnika i cz³onków jego rodziny;

4) mieœci siê w ustawowych normach obszarowych i w rozmiarach produkcji ustalanych rozporz¹dzeniami Rady Wspólnot Europejskich.

Za „ulepszane gospodarstwo rolne” mo¿e byæ uznane takie, które prowadzone jest przez rolnika, który nie przekroczy³ 55-tego roku ¿ycia w dniu zawarcia z nim umowy o ulepszenie. Minimalna norma obszarowa dla rodzinnego gospodarstwa rolnego jest ustalana decyzj¹ wojewody na podstawie jednostek pracy ludzkiej. Przewidziano nadto prawo pierwokupu dla rolnika prowadz¹cego ulepszone gospodarstwo rolne na warunkach określonych w art. 27 ust. 1 ustawy. Istotne novum stanowi postanowienie art. 7, stwierdzaj¹ce, ¿e ch³opska w³asnoœæ rolnicza nie mo¿e byæ poddawana egzekucji œwiadczeñ pienię¿nych, bez wyra¿enia na to zgody przez organ uznaj¹cy gospodarstwo rolne za rodzinne.

Generalnie zabroniony jest podzia³ ch³opskiej w³asnoœci rolniczej, wskutek którego gospodarstwo rolne utraci³oby charakter rodzinny. Projektodawca nie przewiduje natomiast odmiennych zasad dziedziczenia gospodarstwa rolnego. Projekt ten jest suwerenny i w niewielkim zakresie skorzysta³ z rozwi¹zañ prawnych przyjêtych we Francji, Niemczech i W³oszech. Przepisy w tych pañstwach s¹ bardziej rygorystyczne i posiadaj¹ wieloletni¹ tradycjê. We Francji i w Niemczech pochodz¹ z pocz¹tków XX wieku. W przepisach tych wykazana jest maksymalna troska o zachowanie pe³nych gwarancji istnienia gospodarstwa rodzinnego jako przedsiêbiorcy w zakresie produkcji towarowej i w celu zapewnienia godziwych dochodów z prowadzonego gospodarstwa rolnego.

Wnioski de lege ferenda

Zawarte s¹ one w cytowanym uzasadnieniu wyroku Trybuna³u Konstytucyjnego oraz w bież¹cych materia³ach z pracy Komisji Kodyfikacji Prawa Cywilnego. S¹ one poœwiêcone za³o¿eniom zmian w kodeksie cywilnym w zakresie dziedziczenia gospodarstw rolnych¹⁸, jak równie¿ dokonania

¹⁸ Protok³³ z posiedzenia Zespo³u Problemowego Prawa Spadkowego Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego z dnia 14 czerwca 2000 r. zawiera wypowiedzi uczestników spotkania po wys³uchaniu referatu A. L i c h o r o w i c z a: Uwagi w kwestii reformy aktualnego modelu dziedziczenia.

działu spadku i zniesienia współwłasności. Niezależnie od tego, bardzo dużą uwagę poświęca się rodzinnemu gospodarstwu rolnemu, jego dziedziczeniu i podziałowi. Przedmiotem rozważań jest również obrót nieruchomościami rolnymi, czynnościami *inter vivos*¹⁹. Podkreśla się również duże znaczenie umownego działu spadku i zniesienia współwłasności. Czynności te zgodnie z obowiązującymi przepisami są sporządzane w formie aktu notarialnego. Istnieje zatem potrzeba zajęcia stanowiska w przedmiocie istnienia jakichkolwiek ograniczeń przy tego rodzaju czynnościach. Utrzymanie ich w mocy względnie wprowadzenie nowych, ograniczających podział gospodarstw rolnych, spowodować może, iż nadal będą one występować w minimalnym zakresie w obrocie prawnym.

¹⁹ Na szczególną uwagę zasługują propozycje J. Majorowicza zgłoszone do Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego, zawierające uwagi na temat kierunków zmian przepisów o sposobie zniesienia współwłasności, której przedmiotem jest gospodarstwo rolne. Ten sam autor przedstawił propozycję zmiany ustawy – Kodeks cywilny w zakresie obrotu nieruchomościami rolnymi. Należy także zwrócić uwagę na propozycje S. Rudnickiego dotyczące czynności *inter vivos* gospodarstwami rolnymi. Autorzy ci podjęli także próbę zdefiniowania rodzinnego gospodarstwa rolnego, zasad jego dziedziczenia i ograniczenia podziału. Zob. też wcześniejsze poglądy J. M a j o r o w i c z a, Zmiany w Kodeksie cywilnym w zakresie obrotu i dziedziczenia gospodarstw rolnych, NP 1972, nr 2, s. 171-187.

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

